

Garagoýunly türkmenler

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Garagoýunly türkmenler GARAGOÝUNLY TÜRKMENLER

Hijri ýyl senesiniň sekizinji asyrynda türkmen kowumlary musulman döwletleriň arasynda ägirt uly, kuwwatly güýç bolup orta çykýar. Ol türkmen güýçleriniň biriniň ady taryhda garagoýunly türkmenler hem-de beýleki bolsa akgóýunly türkmenler ady bilen meşhurlyk gazandylar. «Akgoýunly» ýa-da «Garagoýunly» diýen adyň takyk nämeden galandygy barada göni bir zat aýtmak çetin. Käbir alymlar gara ýa-da ak goýun bu iki türkmen kowmynyň «totemi» bolan diýip aýtsalar, ençeme alymlar ony taýpalaryň saklaýan goýunlarynyň reňki bilen düşündirmek isleýärler. Garagoýunly türkmenler barada söz açsak, olar Wan kölünüň kenarynda ýaşapdyrlar.

Hijri hasabynda sekizinji asyrda garagoýunly türkmen Garamuhamed Yörmenşi diýen türkmen, sultan Ahmet Jelaýyryň hyzmatynda bolan. Ol diýseň batyr we düşünjeli adam bolup, bu sultanlykda uly şöhrata ýetýär. (Diýmek, meşhur türkmen emiri Gara Ýusubyň kakasy Garamuhamed Yörmenşi (Garaýörmenşi) bolan. Häzirki türkmen teke taýpasynда hem «Garaýörme» diýen tire bar. -Bellik A.Saryýew bilen J.Ataýewiňki.)

Onuň ogly Garaýusup ibn Garamuhamed Yörmenşi ibn Baýram hem Jelaýyr hökümetinuň Azerbaýjan ýurdundaky häkimi eken. Taryhy maglumatlara görä, Emir Garaýusup diňe bir Azerbaýjanda däl, eýsem-de Ermenistanda hem hormatlanýan beýik hökümdar türkmen bolan.

Şol döwürde ýaşan geçen kaw Kazly sene ýazuwcysy Grigor Serens Hlatesi türkmen emiri Garaýusup barada: «Ol uzak wagtlyk parahatçylygy we adamkärcilikli şowlulyklary berkarar etdi. Onuň döwründe howp-hatar bolmady, arzançylyk boldy. Ogurlyk diýen zat düýbünden bolmady» diýip ýazýar.

Haçan-da agsak Demir (Teýmirleň -t.b.) Eýrana hemle eden pursatynda, sultan Ahmet Jelaýyr hem-de türkmen emiri Garaýusup ibn Garamuhamed Yörmenşi dagy mejbury ýagdaýda

Oşmanly patyşasy Ýyldyrym Baýezidiň huzuryna pena sorap barýarlar. Ýöne Ýyldyrym Baýezit hem agsak Demiriň goşunu bilen bolan garpyşykda şowsuzlyga uçrangoň, soltan Ahmet Jelaýyr we türkmen emiri Garaýusup mejbury ýagdaýda Müsüre gidýärler.

Agsak Demir bolsa, olary yzyna bermegi talap edip Müsüriň mamlýuk soltanu Faraj ibn Borkuga ýüzlenýär. Ýöne agsak Demiriň 1405-nji ýylyň fewralynda (807-nji hijri ýyly) Hytaýa ýörişi wagtynda dünýäden gaýtmagy bilen soltan Ahmet Jelaýyr we türkmen emiri Garaýusup aman galýar.

Agsak Demir öläýmedik ýagdaýynda, Müsür patyşasynyň olary agsak Demiriň huzuryna ugratjakdygy ikuçsyzdy.

Soltan Ahmet Jelaýyr we emir Garaýusup gaýry ýurtlarda horluk çekip ýörkäler: «Eger ykbal oýanyp, Haktagala goldasa, türkmen emiri Garaýusup ~ külli Azerbaýjanyň soltany bolmaly. Günbatar Yraga, Eýranyň günorta-günbatar welaýatlaryny öz içine alýan ägirt uly zemine bolsa ~ Ahmet Jelaýyr soltanlyk etmeli» diýip, özara ylalaşýarlar.

Agsak Demiriň ölmegi olaryň hökmürowanlyk edýän ýerlerine gaýdyp gelmegine mümkünçilik döredýär.

Şeýlelikde, türkmen emiri Garaýusup ata-babasından miras galan mülki bolan ýere dolanýar hem-de 1406-njy ýylда Töwrizi basyp alyp, ondan bir ýyl geçenden soň bolsa, Gürjüstanyň patyşasy Georgiý VII-ni ýeñýär. Ahmet Jelaýyr bolsa, Müsürden gelen badyna (1405-nji ýyl) öz hökümdarlyk edýän ýeri Yraga ugrapdyr.

Aýtmaklaryna görä, Asman äleminde her kimiň öz ýyldyzy bar. «Şol ýyldyz haçan-da parlak ýyldyza öwrulse, ýerdäki eýesiniň eden işi rowaçlanyp başlaýar» diýip, gadymy sene ýazuwçylary ýazýarlar. Ynha, şol zaman emir Garaýusubyň hem asmandaky bagt ýyldyzy parlap başlaýar. Emir Garaýusubyň ykbaly entek ol şazada Ebabekiriň leşgeriniň garşysyna çykanda oýanýar.

Şazada Ebabekir, agsak Demiriň agtygy, Miranşanyň hem ogludyr. Şu ýerde Miranşanyň öz kakasy agsak Demir tarapyndan öz wagtynda günbatar Eýrana hökümdar edip bellenendigini aýtmak gerek. Ol bir gün şikara çykýar hem-de atyndan ýykylyp, onuň kellesine şikes ýetýär. Netijede, birnäçe gün bihus ýatan

Miran şa özüne gelýär. Yöne bu bolan şowsuzlyk onuň ykbalyny çözən ekeni. Ol bendäň akyly üýtgäp, diwana bolupdyr.

«Kimdir biri Fazlalla Reşidededdiniň entek ýaş wagtynda ýewreý dinini kabul edip, özünüň bu hereketini pynhan saklandygyny töhmet edip, Miranşaha habar berýär. Miran şanyň hökümi bilen Fazlalla Reşidededdiniň jesedi gabryndan çykarylýar hem-de ýewreýleriň gabrystanynda depin edilýär» diýip, Döwletşa Samarkandy özünüň «Tezkeresinde» habar berýär.

Onuň nökerleriniň birnäçesi ýene-de Kazy Töwrizini hem öldürýärler. Miran şa hatda öz aýalyna-da betgüman bolup başlaýar. Netijede, onuň aýaly Hanzada hanym Miranşanyň üstünden şikaýat etmek üçin ýaňja Hindistana bolan ýorişden dolanyp gelen, agsak Demiriň ýanyna şikaýata barýar. Imperator Demir, günbatar Eýranda bolup geçýän wakalar hem-de Miran şanyň ýagdaýy barada öz gelniniň aýdanlaryny diňläp, ol tarapa ýedi ýyllyk ýorişe taýýarlanyp başlaýar. Yöne gelni şikaýat bilen baransoň, ilkinji nobatda öz diwana ogly ~ Miran şany wezipesinden aýyrýar.

Osmanly soltany Soltan Baýezit bilen bolan çaknyşyk ýeňis bilen tamamlanandan soň, agsak Demir göz görkezmek niýeti bilen külli Yragy, Şamy hem-de Anadolyny ýakyp-ýandyryp kül edýär, bigünä bendeleriň hunlaryndan zemin misli çaykanyň ýatan derýa öwrülýär. Ondan soň agsak Demir Samarkanda, yzyna dönýär. Sähne Miran şanyň ýerine bolsa, onuň ogly Mürze 0mary hökümdar edip belleýär.

Miran şanyň beýleki bir ogly Ebubekir bolsa, Azerbaýjany basyp alýar. Doganynyň öz garamagyndaky ýurtda edýän hereketinden göwni galan Mürze Omar ol ýeri terk edip, Horasana tarap gaýdýar.

Şazada Ebubekir bolsa, ýeňis bilen gylawlanansoň, türkmen emiri Garaýusup bilen uruşmak üçin onuň üstüne ýoriş guraýar. Ebubekir bu ýorişe öz ýany bilen diwana, sähne kakasy Miran şany hem alýar. Netijede, bu söweşde Miran şa öldürilýär we şazada Ebubekir bolsa ölümىň öýünde öz janyny zordan gutaryp gaçýar. Emma Garaýusup ondan soň Töwrizi basyp alýar hem-de

bütin Azerbaýjana öz hökümini ýöredip başlaýar» diýip, «Ehsan-et-towarih Rumly» kitabynda habar berilýär. Bu waka hijri-kamary hasabynda 810-njy, milady hasabynda bolsa 1406-njy ýyl bolup geçipdir. Şondan üç ýyl geçensoñ, ýagny, milady hasabynda 1410-njy (hijri-kamary hasabynda 813-nji) ýylda entek birmahal Müsürde horluk çekip ýören wagty emir Garaýusup türkmen bilen wadalaşan Ahmet Jelaýyr öz ähdini bozýar. Emir Garaýusup türkmeniň öz türkmenlerinden bolab Gara Osman akgoýunly bilen uruşmak üçin goşun çeken wagtynda, Ahmet Jelaýyr özleşgeri bilen Töwriz şäherine kürsäp girýär. Ol zamanlar emir Garaýusup türkmeniň işi diýseň şowlaýardy. Ahmet Jelaýyr bolsa, islendik işe baş goşsa, edil ýyldyza ýörän ýaly bolýardy. Emir Garaýusup türkmen Ahmet Jelaýyryň hereketini eşidip, yzyna, Töwrize dolanýar. Ahmet Jelaýyryň goşunu çym-pytrak edilýär. Ahmet Jelaýyryň özi bolsa, Töwriziň baglarynyň birinde gizlenýär. Yöne, ol türkmen söweşijileriniň deminden sypyp bilmeýär we türkmen şemşiri ony bölek-bölei edýär. Gepiň gysgasy, 1411-nji ýylda emir Garaýusup türkmen Bagdady basyp alýar. Soňra bolsa ýuwaşlyk bilen Eýranyň, Ermenistanyň, Yragyň territoriýalaryny öz içine alýan Garagoýunlylar döwletini döredýär.

Emir Garaýusup türkmeniň Azerbaýjana we günbatar Yraga hökmürowanlygy 10 ýyllap dowam edýär. Hijri-kamary hasabynda 823-nji ýyl agsak Demiriň oglu Şahruh Azerbaýjana özleşgerini çekýär. Yöne bu wakadan öñ hem emir Garaýusup bilen Şahruhyň goşunu bir gezek garpyşyp görüpdirler.

Şol garpyşykdan soñ, «gizlin dildüwüşükligiň netijesinde, türkmen emiri Garaýusup mälîm bolmadyk ýagdaýda ölüär» diýip, «Ehsan et-towarih» kitabynda habar berilýär. Netijede, Şahruh ilki Töwrizi alyp, soňra garagoýumly türkmenleriň asly mekany saýylýan Wan kölüne tarapleşter sürýär hem-de ol ýerden Horasana dolanýar. Şahruh soňra hijri-kamary ýyl senesinde 832-nji ýylda ikinji, 838-nji ýylda bolsa üçünji gezek Azerbaýjana ýöriş edýär hem-de garagoýunly türkmenleri gyrýar. Yöne hemiše bolşy ýaly, soňky gezek hem Şahruhyň «men» diýen serdarlarynyň hiç biri garagoýunly türkmenleriň ýasaýan ýerinde hökümdar bolup galmaǵa milt edip bilmeýärler.

Sebäbi, olar türkmenleriň şemşiriniň pidasy bolmakdan gorkýarlar. Hut şonuň üçin hem Şahruh garagoýunly türkmenleriň soran ýerlerine ýene-de Garaýusubyň ogly Jahanşany hökümdar edip bellemäge mejbür bolýar.

Emir Garaýusup türkmeniň ogly ~ Jahan şa, Şahruh ölenden soň hem ýene-de 22 ýyllap sultanlyk sürýär. Iň esasy zat bolsa, Şahruh ölenden soň, Jahan şa ýuwaş-ýuwaşdan agsak Demiriň höküm süren ýerlerini onuň nesilleriniň elinden basyp alýar. Hatda Jahan şanyň bir döwür günbatarda Wan kölünden, tä Hyrat şäherine çenli bütin ýeri öz golastynda saklan wagtynyň hem bolandygy barada mukaddes Kuddus (Ierusalim) şäherindäki mukaddes Ýakow diýip atlandyrylyan ermeni monastyrynda saklanýan golýazma şaýatlyk edýär.

Gynansak-da, taryhda türkmeniň handyr sultanlary näçe ýurtda hojaýynçylyk etseler-de, diňe bir beýleki bigäne milletden bolan hökümdarlar bilen däl, eýsem öz türkmen sultanlary bilen garpysyp gelipdirler.

Şeýle ýagdaýyň, elbetde, kesekiler tarapyndan olaryň birekbirege gižzelenmegini netijesinde bolandygy indi köplere mälim. Türkmen sultanlarynyň bir baýdagynä aşagynda jemlenmekleri diňe bir Aziá materigine däl eýsem-de Ýewropa hem howp döredýärdi. Jahanşa hem gepe gidop hijri-kamary ýyl senesinde 872-nji ýylda Uzyn Hasan akgoýunlynyň (ol hem türkmen sultany) kuwwatyny syndyrmak üçin onuň üstüne leşger çekýär. Bu söweşde Jahan şa öldürilýär. Netijede garagoýunly türkmenleriň sultanlygy synýar.

Şu ýerde Jahanşanyň şygыr ýazandygy barada hem belläp geçsek artykmaçlyk etmez. Ol şygryny «Hakyky» tahallusy bilen ýazypdyr. Şygыr diwanynyň bir nusgasyny, Hyrat şäherindäki beýik pirleriň biri, il içinde Mövlana Jamy ady bilen meşhur Nureddin Abdyrahman Jama sowgat ugradypdyr.

Garagoýunlylaryň sultanlygy zamanasynda olar ylma we edebiyata uly üns beripdirler. Bu barada olaryň döwründen miras galan ýazgylar şaýatlyk edýär.

Ýöne türkmenleriň bu sultanlygynyň bary-ýogy 60 ýyl töworegi (813-872-nji hijri-kamary ýyllar) dowam etmeginiň esasy sebäbi türkmen sultanlarynyň özara agzalalygydyr.

Ata SARYÝEW,
TDU-nyň professory.

Juma ATAÝEW,
gündogarşynas. Taryhy makalalar